

[itobiad], 2019, 8 (4): 3353/3371

**Mâturîdî'nin Kitâbü't-Tevhid İsimli Eserinde Budizm'e Atıflar:
Sümeniye Örneği**

References to Buddhism in the al-Mâturîdî's Kitâbu't-Tawhid: The Case
of Sumaniyya

Hammet ARSLAN

Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fak.
Assoc.Prof., Muğla S.Kocman Univ. Faculty of Islamic Sciences

hammetarslan@mu.edu.tr

Orcid ID: /0000-0002-4703-9952

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 22.10.2019
Kabul Tarihi / Accepted	: 31.12.2019
Yayın Tarihi / Published	: 31.12.2019
Yayın Sezonu	: Ekim-Kasım-Aralık
Pub Date Season	: October-November-December

Atıf/Cite as: ARSLAN, H. (2019). Mâturîdî'nin Kitâbü't-Tevhid İsimli Eserinde Budizm'e Atıflar: Sümeniye Örneği. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 8 (4) , 3353-3370 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/49747/636093>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 - Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Mâturîdî'nin Kitâbü't-Tevhid İsimli Eserinde Budizm'e Atıflar: Sümeniyye Örneği

Öz

Semerqand'da yetişen en önemli Müslüman Türk âlimlerden birisi kabul edilen Mâturîdî, kelâma dair olan *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde "Sümeniyye" adında bir zümreden bahseder. Mâturîdî Sümeniyye ekolünü âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının olmadığını savunan materyalist felsefe akımı kabul edilen Dehriye içerisinde zikreder. Burada söz konusu zümrenin düşüncelerini İslam âlimlerinin düşünceleriyle karşılaştırır. Bunların âlemin oluşum ve işleyişine dair tasavvurlarını eleştirmekte; ilim ve hikmetten yoksun olduklarını vurgulamaktadır. Biz bu çalışmamızda Mâturîdî'nin eserinde bahsi geçen Sümeniyye isimli grubun Budizm olup olmadığını ele alacağız. Bu manada öncelikle Sümeniyye adının *sümenat*, *sraman*, *semeniye* (sekizciler) gibi muhtelif kökenleri üzerinde duracağız. Daha sonra da Mâturîdî'nin eleştirilerinde haklı olup olmadığını Budist inanç esasları ve âlem tasavvuru açısından ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mâturîdî, Kitâbü't-Tevhid, Sümeniyye, Şaman, Budizm

References to Buddhism in the al-Mâturîdî's Kitâbu't-Tawhid: The Case of Sumaniyya

Abstract

Imam al-Mâturîdî, one of the most important Muslim Turkish scholars raised in Samarqand, mentions a group called "Sumaniyya" in his book titled *Kitâbü't-Tevhid*. Al-Mâturîdî mentions "Sumaniyya" inside of Dahriyye, in which the materialist philosophical movement, which claims that the universe is eternal and that there is no creator. He compares thoughts of this group with those of Islamic scholars. He criticizes their thoughts of the formation and functioning of the universe; emphasizes they are devoid of knowledge and wisdom. In this work, we will examine whether the group mentioned as "Sumaniyya" in al-Mâturîdî's work is Buddhism or not. In this sense, firstly we will emphasize the various origins of the "Sumaniyya" such as Sumenat, Sraman, Semeniye (followers of Eightfold ways). We will then try to show whether al-Mâturîdî's criticism is justified in terms of Buddhist beliefs and the thoughts of the universe.

Key Words: al-Mâturîdî, Kitâbu't-Tawhid, Sumaniyya, Shaman, Buddhism

Giriş

Yaklaşık 2500 yıllık bir geçmişe sahip olan Budizm, Hint alt kıtasında yer alan Ganj vadisinde ortaya çıkmakla birlikte miladın ilk yıllarından itibaren orada etkisini yitirmiştir. Bu yüzden Budist keşişler ve dindarlar Hindistan'ın kuzeyine doğru göç etmişlerdir. Kuşan hükümdarı Kanişka döneminde Budistler ticaret yollarını kullanarak Orta Asya'ya ulaşmıştır. Budizm Kandahar, Baktriya, Harezmi ve Sogd civarında yerleşmeye başlamış; bu bölgelerdeki varlığını uzun süre korumuştur. İpek yolu üzerindeki önemli yerleşim noktaları Budizm'in merkezi haline gelmiştir. Mesela Buhara, Belh, Hotan, Kuça gibi şehirlerde birçok Budist tapınağı ve manastırı (vihara) inşa edilmiştir. Orta Asya'daki Budist yapılar varlığını uzun yıllar devam ettirmiştir. Buralarda yetişen rahipler, Budizm'in Çin ve Doğu Türkistan'a girişinde ciddi katkıya sahiptirler. Böylece Budizm, Doğu Hunları, Göktürkler, Karluklar ve Uygurlar gibi Türk boylarını arasında yayılmıştır. Türk-İslâm düşüncesinin ilk yazılı eserleri kabul edilen *Kutadgu Bilig*, *Divân-ı Lügati-t-Türk*, *Atabetü'l-Hakayık* ve *Dede Korkut Hikâyelerinde* Budizm'in izlerinin bulunduğu iddia edilir. Ayrıca Buhara şehrinin adının, Budist manastırları için kullanılan ve bölgede çokça bulunan "vihara" sözcüğünden (Yitik: 2004, 1285-1296) dönüştüğü ileri sürülür.

Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Semerkand'da yetişmiş en önemli Müslüman Türk âlimlerden birisi olan İmam-ı Mâturîdî (ö. 333/944), yukarıda bahsettiğimiz etkileşime binaen *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde "Sümeniyye" adında bir zümreden bahsetmektedir. O, bu zümreyi veya grubu âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının olmadığını savunan materyalist bir felsefe akımı kabul edilen Dehriye içerisinde varsaymaktadır. Eserinde söz konusu zümrenin düşüncelerini İslâm âlimlerinin düşünceleriyle karşılaştırmaktadır. Mâturîdî ayrıca Sümeniyye'nin âlemin oluşum ve işleyişine dair tasavvurlarını eleştirmektedir. Onların ilim ve hikmetten yoksun yani cahil olduklarını ifade etmektedir. Mâturîdî'ye göre onlar akıllı ve şuurlu bir varlık olan insanın ortaya çıkışını izah edemezler. İşte bu çalışmamızda, Mâturîdî'nin eleştiriler yönelterek zikrettiği Sümeniyye zümresinin Budizm'e dair bir atıf olup olmadığını ele alacağız. Bu çerçevede ilk olarak, Sümeniyye sözcüğünü etimolojik bir analize tabi tutarak, kelimenin kökenine yönelik tartışmalara değineceğiz. Daha sonra da Mâturîdî başta olmak üzere diğer İslâm âlimlerinin Sümeniyye'yi eleştirdikleri başlıca

konular ve eleştirilerinde haklı olup olmadığını Budist inanç esasları açısından ortaya koymaya gayret edeceğiz.

I- Sümeniyye: Sözcüğün Kökeni

Sümeniyye sözcüğünden Mâturîdî'nin yanı sıra Hârizmî, İbnü'n-Nedîm, Bîrûnî ve Makdisî gibi Müslüman âlimler de eserlerinde bahsetmişlerdir. Mâturîdî *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde bu grubun görüşlerini eleştirmektedir (el-Mâturîdî: 2002, 191-192). İslam âlimlerinden Hârizmî "Sümen ehli" (el-Hârizmî: 1342/1923, 25), İbnü'n-Nedîm de "Sümenat'a mensup olanlar" diyerek bu gruptan söz etmektedirler. Bîrûnî ve Makdisî, birisi Berâhime (Brahmanlar), diğeri Şümeniyye (Sümeniyye) olmak üzere Hindistan'da iki grubun bulunduğunu zikreder (el-Bîrûnî: 2015, 3). Bîrûnî'ye göre Sümeniyye, toplumsal sınıf ayrımını kabul etmediği için Hint alt kıtasındaki yerli dini gelenekten farklılaşmaktadır. Ancak bu grup yine de Hinduizm içerisinde bir fırkadır. Önceleri Horasan, İran, Irak ve Şam bölgelerinde yaşayanlar Sümeniyye inancına mensupken Zerdüşt'ün ortaya çıkması ve Mecûsîliğin idarecilerin desteğini alarak yayılmasıyla birlikte Sümeniyye'ye inananlar Belh'in doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır (el-Bîrûnî: 2015, 3). Bîrûnî ayrıca, Şamaniye'den "kırmızı giyinenler" (Muhammire) olarak da bahsetmiş, onların kurucuları Budda'ya bağlılıkları ve ölümlerinin cesetlerini akarsuya attıklarını belirtmiştir (el-Bîrûnî: 2015, 101, 402; Güç: 2010, 132). Bîrûnî, el-Âsârü'l-Bâkiye isimli eserinde dünyanın doğu kesiminde yaşayan insanları *Şemeni* olarak isimlendirmiştir. Eserin çevirmeni de şemeni sözcüğünün Moskova Bilimler Akademisinin kullandığı yazmada ve Rusça çevirisinde Sumani biçiminde geçtiğini not olarak düşmüştür (el-Bîrûnî: 2011, 173).

a) Semeniye (Sekizciler veya Sekiz Dilimli Yolu Benimseyenler)

Budda'nın aydınlanma ve *nirvanaya* ulaşma öğretisi sekiz dilimden oluştuğu için "sekiz dilimli yol" olarak tanımlanmıştır. Sekiz dilimli yol, *nirvanaya* ulaşmak için bireyin belli bir süre uygulayacağı ve daha sonra terk edeceği bir teknik biçiminde anlaşılmalıdır. Bu uygulama veya teknik, yaşam boyu devam eden bir süreç kabul edilir (Keown: 1996, 54; Smith & Novak: 2003, 39-40). Titiz bir şekilde uygulandığında insanı aydınlanmaya ulaştıracağı var sayılan sekiz dilimli yol şu ilkeleri içerir: 1- *Doğru anlayış ve kesin iman*: Budist öğretinin esasını, özellikle de "dört temel hakikati" doğru bir şekilde anlamaktır. 2- *Doğru karar ve kararlılık*: Doğru bir davranış biçimi geliştireceğine dair kişinin kendisine söz vermesi ve bunun için gerekli

sorumlulukları yerine getirmesidir. 3- *Doğru konuşma ve yerinde söz*: Boş, gereksiz ve yalan konuşmaktan uzak durmak; yerli yerinde ve yararlı konuşmaktır. 4- *Doğru eylem*: Öldürme, incitme, hırsızlık, sahtekârlık, iffetsizlik, zina gibi fiillerden uzak durmak; doğru ve şerefli eylemde bulunmaktır. 5- *Doğru meslek*: Dolandırıcılık, tefecilik, kâhinlik gibi işlerden uzak durmaktır. Geçimini, kasaplık, deri ve silah ticareti, alkol ve uyuşturucu üretimi ve satışı, hayvan avlayarak ve zirai ilaç satıcılığı ile temin etmemektir. 6- *Doğru çaba ve sürekli gayret*: Zararlı duygu ve düşüncelerin üstesinden gelmek, zihnin sağlıklı ve yararlı bir hale ulaşmasını temin etmek ve sağlıklı psikozihsel eylemin sürdürülmesini sağlamaktır. 7- *Doğru dikkat ve derin tefekkür*: Bedensel ve zihinsel eylemler hakkında her zaman tetikte olma halidir. Bireyin daimî bir farkındalık haline sahip olmasıdır. 8- *Doğru konsantrasyon ve hakikî meditasyon*: Üstün bilinç haline erişilmesi ve aşkın olanın içselleştirilmesi için bazı tekniklerin yerine getirilmesidir. Dikkati yoğunlaştırmak gibi tekniklerle zihinsel sükûneti geliştirmektir (Arslan; 2013, 180-182; Rahula: 1978, 45-49; Yitik: 2005, 64-65; Feuerstein: 2001, 161-162; Singh & Joshi: 1973, 132-133; Eliade: 2003, 109; Shaw: 2009, 6-10; Livingston: 1989, 314; Mizuno: 1996, 158-160).

Sekiz dilimli yol, Budizm'in temelini oluşturmasından dolayı bütün Budistlerce bilinmektedir. Biçimlendirici ve dönüştürücü bir süreç olan sekiz dilimli yolu uygulayan kişi Budda gibi olur; entelektüel, ahlâkî ve duygusal açıdan benliğini dönüştürür. Böylece bencilce arzular, nefret ve cehalet ortadan kalkmış olur ve nirvanaya ulaşılır. Sekiz dilimli yol bir merdivenin basamakları gibi düşünülmemelidir. Bunlar her bireyin kapasitesine göre, aynı anda ve hep birlikte uygulanmalıdır. Her biri diğeriyle bağlantılıdır ve biri, diğeri kazanımını veya uygulanmasını kolaylaştırır (Keown: 1996, 54-55; Rahula: 1978, 46).

Budist keşişler ve dindarlar Hindistan'da karşılaştıkları sorunlardan dolayı milattan hemen önce kuzeye yönelerek Kuşan hakimiyetindeki topraklara sığınmışlardır. Orada huzur bulan Budistler daha sonra tüccarların yardımıyla ticaret yollarını kullanarak Orta Asya'ya doğru geçiş yapmışlardır (Arslan: 2018, 1-21). Orta Asya'da Buhara ve Semerkant gibi önemli ticari merkezlere yerleşmiş ve orada kendi dinlerini anlatmışlardır (Arslan, 2018: 29-41). Bölgenin İslamlaşmasından sonra büyük ihtimalle Müslüman yazarlar Budistleri sekiz dilimli yola inanmalarından ötürü sekizciler anlamında

“semeniyye” olarak isimlendirmiş olabilirler. Bu sözcüğün süreç içerisinde Sümeniyye olarak değişime uğramış olma ihtimali yüksektir.

b) Sümenat veya Somnat

İslâmî kaynaklarda Sümeniyye sözcüğü veya ismi, genellikle şümeniyye veya şüemiyye biçiminde de geçmektedir. Bu sözcük genellikle “Sümen ehli” (el-Hârizmî: 1342/1923, 25) veya “Sümenat’a mensup olanlar” şeklinde izah edilmiştir. Sümenat ya da günümüzdeki ismiyle Somnat, hem Hindistan’ın Guçerat eyaletinde deniz kıyısında Veraval beldesine altı km. uzaklıkta yer alan bir yerleşim yerinin, hem şehirdeki tapınağın hem de tapınakta bulunan heykel veya putun adıdır. “Ay Tanrısı(nın Efendisi)” anlamına gelen Somnat Hindular için tanrı Şiva’nın kutsiyetini (Şivalinga) ihtiva eden on iki kutsal tapınaktan birisidir. Somnat Tapınağı, tarihsel süreçte birçok kez yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Bu yüzden “ezeli bir mabet” olarak tanımlanmaktadır. Mevcut yapı Hindu tapınak mimarisi esas alınarak 1951’de yapılmıştır (Chandra: 2009, 278; Gopal: 1994, 148). Gazneli Mahmud’un miladi 1025’te Sümenat’ı fethettiği, tapınağı yıktırdığı, putları da kırdırdığı ifade edilir (Merçil: 1989, 26; Yagnik & Sheth: 2005, ss. 39-40; Thapar: 2004, ss. 36-37). Ancak, tarihçilerin ifadesine göre, 1038’deki tapınak ziyaret kayıtlarından anlaşıldığı üzere tapınaktaki yıkım çok az düzeyde kalmıştır (Thapar: 2004, 75). Kaynaklarda bu şehirdeki tapınakta yer alan heykel veya putun Hindistan’daki en büyük put olduğu, burasını birçok kişinin ziyaret ettiği, tapınağa çok miktarda altın, gümüş ve para bağışlandığı ifade edilmektedir. Ayrıca tapınağın bahçesinin ve tapınaktaki putun Ganj nehrinden getirilen kutsal sularla her gün yıkanarak temizlendiği (Elliot & Dowson: 1867-1877, 67) belirtilmektedir (Güç: 2010, 132).

Sümenat’la ilgili olarak kaynaklarda (Kubbealtı Lugati, Sûmenat md.) şu beyitler yer almaktadır:

<i>Geh deyr ü gâh Kâ’be gehî sûmenâtta Hak-cûy kanda olsa Hudâ’sın arar bulur.</i> (Koca Râgıb Paşa)	Kah manastırda, kah Kabe’de, kah sümenatta Hakkı arayan nerede olsa doğru yolu arar bulur.
<i>Cûşân olup rûh-ı nebât verdi cihâna nev hayât Oldu gülistan sûmenât her bir sanavber bir sanem. (Şeyh Gâlib)</i>	Bitkilerin ruhları coşup, dünyaya yeni bir hayat verdi, Gül bahçesi sümenat gibi, her bir çam kozalağı da bir heykel gibi oldu.

c) Sraman veya Şraman

Akademik bazı kaynaklarda sümeniyye sözcüğünün Sanskritçe'de dindar dilenci, çileci, zâhid ve özellikle Budist inancına mensup kişileri ifade etmek için kullanılan *sramana* kelimesinden geldiği ileri sürülür. Bazı Grek ve Hıristiyan yazarlar da bu gezgin dilenci gruptan *sarmanes*, *sarmanae*, *garmanae*, *samanaei* ve *semnoi* şeklinde bahsetmektedir (Elliot & Dowson: 1867-1877, 506). İlk Hıristiyan düşünürler, bu grubun Hindistan'da bulunan, fiziki egzersizler ve zihinsel meditasyonlar yapan; fikri tartışmalara giren Budistler olduğunu söyler (Calverley: 1964, 200-202). Buna göre Budist keşişleri ifade etmek için kullanılan kelime, Budizm'in Orta Asya'da yayılmasıyla birlikte bazı fonetik değişikliklerle Orta Asya dillerine ve Soğdca'ya, oradan da Arapça'ya geçmiştir. Şaman kelimesinin kökeninin de Sanskritçe *sramana* veya Pali dilindeki *samana* kelimesine dayandığı yolundaki görüşe karşılık bazı araştırmacılar, şamanın Tunguzca bir kelime olduğunu ve *sramana* kelimesiyle ilgisinin bulunmadığını ileri sürmüştür (Güç: 2010, 132).

d) Şaman

Şamanizm, genel olarak "paleolitik çağdan günümüze Sibiryaya ve Orta Asya topluluklarında varlığını sürdüren inanış ve merasimlere verilen ad" şeklinde tanımlanmaktadır. Şamanizm aynı zamanda Şamancılık veya Kamcılık olarak da bilinir (Güngör: 2010, 325). Şamanizm bir din olmayıp, şamanın merkezi bir yere sahip olduğu vecde dayalı bir tekniktir. Şaman kelimesi Tunguzca'da "kâhin, sihirbaz" anlamına gelirken Batılı bilim adamlarınca "rahip, büyücü, hekim veya ruh avcısı" şeklinde tanımlanmıştır. Tatar ve Altay dillerinde şaman karşılığında "kam" veya "gam", Kırgızca ve Kazakça'da "baksı", Moğolca'da "böge" kelimesi kullanılır (Güngör: 2010, 325).

Bazı araştırmacılar şaman kelimesinin kökenini Hindistan'da ortaya çıkan, Orta ve Kuzey Asya'ya yayılan Budizm'e dayandırmaktadır. Bu teoriye göre Sanskritçe'de veya Pali dilindeki "gezgin dilenci", "Budist keşiş" anlamındaki *samana*, *sramana* veya *şramana* kelimesi Çince'ye *şamen* (bilge kişi) biçiminde geçmiş, Mançu-Tunguzca'da şaman veya *haman* şeklini almıştır. Arapça kaynaklarda Budizm'i ifade etmek için kullanılan "şümeniyye veya şemeniyye" kelimesinin de buradan geldiği ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar ise, daha sonra çeşitli araştırmacılar tarafından şamanın Tunguzca bir kelime olduğu ve "sramana" kelimesiyle bir

ilgisinin bulunmadığı ileri sürülerek bu görüşün reddedildiğini belirtir (Güngör: 2010, 325). Yörükân konuyla ilgili olarak şöyle demektedir:

“Garip olan nokta şudur ki, “Şamani tabiri”, Arap harfleriyle Şemeni ve Şemeniyye şeklinde yazıldığı halde, bunu din âlimleri Sümeni ve Sümeniyye şeklinde okumuşlar ve sonra bundan Sümenan’a mensup manasını çıkarmışlar ve bu suretle bütün dini bilgiler birbirine karışmıştır.” O şöyle devam eder: “Denebilir ki, bilhassa Şamanlık hakkında bu zattan (Biruni) başka bize malumat veren müellif yok gibidir. Bu bakımdan, bu yazımızda, dinlere dair eser yazan birkaç müellifin ve bilhassa Ebu Reyhan’ın Şamanlığa dair verdiği haberler ve diğer kadim dinlerle Şamanlık hakkında yaptığı kısa mukayeseler önemli bir yer tutacaktır. Lakin bundan evvel bir meselenin halli ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bu kaynakların bir kısmında din olarak “Şamanlık” tabiri geçmemektedir. Yalnız Ebu Reyhan’ın eserlerinde bu tabir, Arapça yazı tarzının gereklerine uyularak kısa hecelerle “Şemeniyye” şeklinde yazılmaktadır. Diğer kaynaklarda ise bunun yerine “Sümeniyye” tabirinin kullanılmış olduğunu görüyoruz.” (Yörükân: Tarihsiz, 111, 128).

Sümeniyye kelimesinin kaynağıyla ilgili olarak eserlerde muhtelif fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirlerden olan “Sümen ehli” veya “Sümenat taraftarı” ifadeleri Budizm’in inanç esasları ve tarihsel gelişim serüveni dikkate alındığında geçerli kabul edilme ihtimali çok azdır. Çünkü “Sümen” veya “Sümenat” asli itibarıyla Hindulara ait bir tapınak veya heykeldir. Budistler’in Budda heykellerine hürmet göstermeleri ve onun önünde meditasyon yapmaları onların puta tapan bir grup olarak tanınmasına yol açmıştır. Budistlerin bu tutumlarıyla Hint topraklarında en meşhur tapınak olan veya heykel olan Sümen, Sümenat veya Somnat özdeşleştirilerek Orta Asya’daki Budistler için böyle bir isimlendirme yapılmış olabilir. Sümeniyye sözcüğünün kanaatimizce en muhtemel açıklaması sekiz ilkeye uyanlar veya sekizciler anlamındaki Semenniye olabilir.

II- Sümeniyye: Başlıca Görüşleri

A. Güç’ün ifade ettiği üzere İslâm kaynaklarında Sümeniyye’ye, Budasef (Bodisatva) isimli peygamberi olduğuna yönelik Budist öğretisi ve uygulamalarla örtüşmeyen bazı inançlar atfedilmiştir (Güç: 2010, 132). İslam âlimlerinden Hârizmî Sümeniyye’yi Sâbîiler’le birlikte ele almıştır. Hârizmî, Sümen’e nisbet edilen Sümeniyye’nin Hindistan’da ortaya çıkmış, putlara tapan, âlemin ve zamanın ezeli olduğuna ve tenâsühe inanan bir grup olduğunu belirtir. Yine Hârizmî ve aynı zamanda Mâtürîdî, Biruni ve İbnü’n-Nedim’in ifade ettiği üzere bu grup mensupları yerkürenin üzerindekiyle

birlikte devamlı olarak aşağıya doğru hareket ettiğine inanır, şeytanın insanı yanlışla sürükleyen kötü bir varlık olduğunu savunur, Budâsef (Bodhisatva) adında bir peygamberleri olduğunu iddia eder (Güç: 2010, 132; el-Bîrûnî: 2011, 173-174).

İslam âlimlerinin aktardığına göre Sümeniyye insanların ve diğer din mensuplarının en cömerdidir. İslâmiyet gelmeden önce Mâverâünnehir halkının çoğunluğun bu mezhepten olduğu belirtilmektedir (Güç: 2010, 132; Topaloğlu: 2002, 191). Şimdi ilk olarak başta Mâturîdî olmak üzere Müslüman âlimlerin eserlerinde Sümeniyye grubuna atfedilen başlıca inanç ve düşünceler ortaya konulacak, daha sonra da onların Budist inanç ve düşüncedeki yeri tartışılacaktır.

a) Âlem Görüşü

Mâturîdî, Dehriyye ve Sümeniyye'nin âlem görüşünü, onların bu konuda ilim ve hikmet sahibi olmadıklarını dile getirerek eleştirmektedir. Bu eleştirisini, kendi ifadesiyle şöyle yapar (el-Mâturîdî: 2002, 192):

“Adı geçen gruplar sahip bulunduğu ayrılık ve birlik görünümleri ayrıca cevher ve araz farklılıklarıyla birlikte âlemi, tab'an mevcut olan, nesnelere hareketlerinden türeyip oluşan veya tasarruf gücü ve bilgisi bulunmayan ve yerli yerinde iş görmeye güç yetiremeyen yani şuursuz nesnelere karşısıyla meydana gelen bir şey olarak telakki etmişlerdir. Buna göre insan türü de bunlardan biri konumunda bulunacaktır. Bu durum karşısında Dehriyye ve Sümeniyye nezdinde ilim veya hikmetin bulunması imkân haricindedir. Ancak âlemin mevcudiyetine kaynaklık ettiği ileri sürülen nesnelere üstünde başka bir varlığın kâinatı yaratıp yönettiği kabul edildiği takdirde durum değişir. Tabiat nesnelere en üstünü oluşturanın (insan) tabiatın şuursuz yapısal özelliğinin dışında kalması bu yaratılışın mahlûkatını dilediği tarzda inşa eden Allah sayesinde gerçekleştiğinin delilini oluşturur.”

İslam âlimlerinden Bağdadi'nin de ifade ettiği üzere Sümeniyye, âlemin kademini ileri sürmüştür. Onlar âlemin kadim olduğunu söyleyerek, yapıcısını (Sani') inkâr etmektedirler (el- Bağdâdî: 1991, 208, 254, 280). Hârizmî, Sümeniyye'nin ezeli dehr ve âlem anlayışına sahip olduğunu varsayar (Altıntaş: 1994, 107).

Bu konuyla ilişkili olarak, Budizm'de çoğu ruh ve âlemle ilişkili cevapsız bırakılan on dört sorudan dördü, dünyanın tarihsel süreç içerisindeki varlığına dair sorulardır. Buna göre (i) dünya ezeli midir? (ii) ...ya da ezeli değil midir? (iii) ...ya da hem ezeli hem de ezeli değil midir? (iv) ...ya da ne ezeli ne de ezeli değil midir? gibi sorulara net cevaplar verilememektedir.

Cevap verilemeyen sorulardan dördü de dünyanın uzaydaki varlığına dair sorulardır. Bunlar da (i) dünya sonlu mudur? (ii) ...ya da sonlu değil midir? (iii) ...ya da hem sonlu hem sonsuz mudur? (iv) ... ya da ne sonlu ne de sonsuz mudur? gibi sorulardan oluşmaktadır (Majjhima Nikaya: 2004, 63, 72).

Budda spekülâtif tartışmalara girmekten uzak durmuş, insanın mevcut problemlerine yönelik çözümler üretme çabasına girmiştir. Bu gibi sorular insanın gündelik sorunlarına bir çözüm üretmeyeceği için bu konularda görüş ileri sürmenin bir yararı olmayacağı ifade etmiştir.

b) Nesnelere Ezelde Oluşması

Sümeniyye, Mâturîdî'nin ifade ettiği üzere, nesnelere ezelde oluşması konusunda Dehriyye'nin görüşünü benimsemektedir. Onlar bu konuda şu hususları dile getirmektedir: *“Yerküre üzerindekiyle birlikte sürekli olarak aşağı doğru düşüş yapmaktadır. Nazzam bunun sebebini sormuş, onlar da delil olarak yerkürenin ağır oluşunu öne sürmüşlerdir, zira ağır olan cisim havaya karşı direnip fezada duramaz.”* (el-Mâturîdî: 2002, 191). Nazzam (Çelebi: 2006b, 466-469) da buna kendi bakış açısına göre karşılık vermiştir.

Kâdî Abdülcebbâr, nesnelere gerçekliğini inkâr eden Sümeniyye'nin ve bilginin duyuların idrakinden ibaret olduğunu iddia eden Dehriyyenin görüşlerini reddeder (Çelebi: 2001, 106). Sabit bir hakikatin olduğunu iddia eden Mu'tezile kelâmcıları, bunun aksini düşünen Sümeniyye gibi agnostik; Dehriyye gibi sadece müşahade ettiklerine inanan monist/pozitivist akımların görüşlerini reddetmiş ve hakikatin değişik yollarla bilinebileceğini ispat etmeyi hedeflemiştir (Çelebi: 2006a, 395).

Budizm'de, eşyanın evrendeki düzenini oluşturan doğal yasalar sistemine genel olarak dhamma adı verilir. Dhamma kelime olarak “öğreti, doktrin, norm, hikmet, din, hakikat, gelenek, uygulama, usul, adet, emir, ferman, yasa, düzen” anlamlarına gelir. Terim olarak, “bireylerin birbirleriyle uyum içerisinde yaşadıkları evrensel yasa” olarak tasvir edilir. Dhamma fiziki, ahlaki, sosyal, evrensel bir tabiat yasasıdır (Bhikshu: 1980, 21 vd.; Mazumdar: 2009, 12 vd.; Smith & Novak: 2003; Bahm: 1958, 133; Keown: 2003, 74; Arslan: 2015, 5).

c) Allah'ın Varlığı

Mâturîdî, Sümeniyye denilen ve herhalde Budist telakkiler taşıyan bir fırkayı da değişmeyi ezeli bir hudûsa bağladığı ve Tanrı fikrine yer vermediği için Dehriyye kapsamında değerlendirmektedir (el-Mâturîdî: 2002, 191-192). Bağdadi, “tümevarım ve tümenden gelim yoluyla elde edilen nazari bilgileri

inkâr eden Sümeniyye'den biri ise, Allahsız bir kâfirdir" (el-Bağdâdî: 1991, 254) diyerek bu grubun inançları arasında Tanrı fikrine yer verilmediğini dile getirmektedir.

Budizm'de evrenin başlangıcına dair bir varsayım olmadığı için mevcut dünyayı yaratan bir tanrı fikri yoktur. Budizm'e ait ilk metinlerinden olan Digha Nikaya I.18'de yaratıcı anlayışına en yakın kavram "Büyük Brahma" anlamına gelen Mahabrahma'dır. Bununla birlikte, "nazik ve şefkatli" oldukları varsayılan brahmalardan hiçbirinin dünyanın yaratıcısı olduğu kabul edilmez (Digha Nikaya: 2007, I, 18; Harvey: 2013, 36-38).

Budda Tanrı konusunda konuşmayı tercih etmemiştir. Çünkü onun başlıca hedefi insanı acıdan kurtarmaktır. Bazıları Budda'nın agnostik olduğunu ifade ederler. Çünkü o Tanrının olduğunu söylemediği gibi olmadığını da söylememiştir. Bu konu üzerinde fikir beyan etmemiştir. Sonraki dönemlerde özellikle Mahayana ekolü bizzat Budda'yı tanrı olarak kabul etmiştir. Tıpkı Hinduların tanrılarına olan hürmetleri gibi, Budistler de Budda'nın heykellerini tapınaklara koyarak onun önünde ibadet etmeye başlamışlardır (Tiwari: 2012, 61-62).

d) Ruh Anlayışı

İnsanın ruh ile bedenden teşekkül ettiğine dikkat çekerek ruh kavramına temas eden ilk kelâmcı Cehm b. Safvân'dır. O, ruhun var olduğunu, fakat Allah'ın görülememesi gibi ruhun da görülemediğini Sümeniyye ile Allah'ın varlığına ilişkin olarak yaptığı tartışmalarda belirtmiştir (Yavuz: 2008, 188).

Bağdâdî'nin belirttiğine göre Sümeniyye grubunun çoğu âhîret hayatını (mead) ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmiştir. Onların içerisinde bir grup, ruhların muhtelif şekillerde tenasühüne inanmışlardır. Onlar bu inanç gereğince insan ruhunun bir köpeğe, köpeğin ruhunun da bir insana geçmesini mümkün görmüşlerdir. Yine onların iddiasına göre bir beden/kalıp içinde günah işleyen bir kimse, bu günahının cezasını başka bir bedende çekecektir. Onlar sevap için de aynı şeyin söz konusu olduğunu iddia etmiştir. Bağdadi onların, "bir şey ancak duyular vasıtasıyla bilinebilir demelerine rağmen, tenâsühün duyularla bilinmeyeceğini söylemişlerdir" (el-Bağdâdî, 1991, 208) diyerek çelişkili tutumlarına vurgu yapmaktadır (Güç: 2010, 132). Hârizmî, Sümeniyye'nin tenasühe inanan bir grup olduğunu ifade eder (Altıntaş: 1994, 107).

Budizm’de ruh konusuna *anatman* öğretisi ile değinilmektedir. Bu öğretinin şekillenmesinde Hindu *atman* anlayışı önemli olmuştur. Hindular brahman adını verdikleri evrensel bir ruha ve atman dedikleri bireysel bir ruha inanırlar. Bazı araştırmacılara göre Budda, Hindu düşüncedeki gibi bireysel bir ruhun varlığını kabul etmemiştir. Buna da *anatman* teorisi adı verilmiştir. Ancak bazı araştırmacılara göre Budda bireysel ruh anlayışını tamamıyla reddetmemiş, o, sabit bir ruh anlayışını reddetmiştir. Bu manada Budda’ya göre ruh sabit bir cevher değildir. İnsan bedeninin anlık değişimi gibi bireysel ruh da anlık olarak değişmektedir. Budist düşüncede cevaplanmayan on dört sorudan ikisi ruh anlayışıyla ilgilidir. Bunlardan ilki “ruh bedenle özdeş midir?”, ikincisi de “ruh bedenden farklı mıdır?” sorularındır. Bu açıdan bakıldığında ruh konusu Budizm’de muğlak konulardan birisidir.

Budizm’de karma ve reenkarnasyon inancı vardır. İnsanın mevcut yaşamı bir önceki yaşamın sonucu, bir sonraki yaşamın da sebebidir. Mevcut yaşamı geçmiş eylemler belirlemiştir. Şimdiki yaşam da gelecekteki yaşamı belirleyecektir. Karma öğretisine göre iyi işler yapanlar ve kötülüklerden uzak duranlar gelecekte daha iyi koşullarda yaşayacaklardır. Kötü fiiller icra edenler ise gelecekteki yaşamlarında daha aşağılık varlıklar olarak yaşayacaklardır.

e) Rü’yetullah Görüşü

Rü’yetullah konusu, itikadî bir mesele olarak miladi sekizinci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Cehm b. Safvân, Sümeniyye ile Allah’ın varlığı konusunda tartışmalar yapmış; Allah’ın duyularla algılanamayan bir varlık olduğunu, insanın ruhunu göremediği gibi Allah’ı da göremediğini söylemiştir. Cehm öncelikle, Allah’ın gözle görülemeyeceğini akıl yürüterek ispatlamaya çalışmış, daha sonra gözlerin Allah’ı idrak etmediğini açıklayan müteşâbih âyeti kendi anlayışı doğrultusunda yanlış yorumlamıştır (Yeşilyurt: 2008, 312). İslam âleminde tenkit ve eleştirilere maruz kalan Cehmiyye’nin doğmasında, Hint felsefesi kaynaklı Sümeniyye ile diğer felsefî akımların da tesiri olmuştur (Gölcük: 1993, 234).

f) Nübüvvet

İslam âlimlerinden Bâkılânî, Berâhime’ye mensup bir grubun nübüvveti ilâhî hikmete aykırı bulduğunu kaydeder. Pezdevî nübüvveti inkâr edenlere Sümeniyye’yi de ekler. Neseî, her iki grubun (Berâhime ve Sümeniyye) haberin bilgi kaynağı olamayacağı gerekçesiyle nübüvveti

reddettiğini bildirir. Daha sonra yazılan kelâm kitaplarında genellikle aklı bilgilerin insanlar için yeterli olacağı düşüncesiyle Sümeniyye ve Berâhime'nin nübüvvete yönelik itirazları reddedilmiştir (Yavuz: 2007, 281; Güç: 2010, 132).

Bazı İslam âlimleri Sümeniyye grubunun Budâsef (Bodhisatva) adında bir peygamberi olduğunu iddia eder (el-Bîrûnî: 2011, 173-174). Orta Asya'da yaygın olan Mahayana ekolünde Bodhisatva bir şahıs ismi olmayıp, önemli bir konum veya nitelik kabul edilir. Bu ekolün kutsal metinlerinde aydınlanmaya ulaşmasına rağmen hayatını diğer insanlara yol göstermeye adanmış kişiye *Bodhisattva* denilir. Böyle bir kişinin niyeti veya iradesi bütün insanların aydınlanmaya ulaşmasına sabitlenmiştir. O bütün herkesin yararı için kendini geliştirir. *Bodhisattva* hedefine ulaşmak için cömertlik, ahlâk, sabır, aşkınlık, zindelik, hikmet, ustalık, kararlılık, güç ve bilgiden oluşan on erdem geliştirilmelidir (Dayal: 1932; Poussin: 1912, 739-753; Joshi: 1969, 72-73; Singh & Joshi: 1973, 166-170; Keown: 2003, 63).

Bütün bunlar dikkate alındığında Sümeniyye ekolü için bahsedilen peygamberlik anlayışı İslam'ın nübüvvet anlayışından farklıdır. İslam âlimlerinin Bodhisatva'yı bu gruplar için peygamber olarak ifade etmeleri ise mantıklıdır. Çünkü Bodhisatvalar insanlara yol gösteren yüce kişilerdir. Onlar toplumun kurtuluşu için yani toplumsal bir yarar uğruna insanlara yardım etmektedirler.

g) Şeytan

Kaynaklarda zikredildiği üzere Sümeniyye zümresinin başlıca ilkesi, kötülükleri temsil eden şeytanı bertaraf etmektir. Maveraünnehir halkının İslam'la tanışmadan evvel Sümeniyye grubu içerisinde olduğu düşünülmektedir. Bunlar, çeşitli dinlere inanan insanlar arasında en cömert grup olduğu söylenir. İbnü'n-Nedîm'in aktardığına göre Sümeniyye'nin peygamberi olan Budâsef (Bodhisatva) onlara helâl olmayan, inanılması ve yapılması uygun sayılmayan en büyük şeyin bütün işlerde "hayır" demek olduğunu öğretmiştir. İnananlar da söz ve eylemlerinde bu kurala uymuştur. Sümeniyye'ye göre "hayır" sözü şeytanın işidir ve onu ortadan kaldırmak inancın bir gereğidir (Güç: 2010, 132; Topaloğlu: 2002, 191).

Budizm'e göre, özellikle ilk dönemlerde, insanın dünyada çektiği acıların başlıca kaynağı insanın kendi arzu istekleri, dünyaya yönelik eğilimidir. Bu açıdan bakıldığında insana zarar veren tabiatüstü bir güç söz konusu değildir. Ancak ilerleyen dönemlerde insana zarar veren ve kötülüğün

kaynağı kabul edilen bir takım takım tabiatüstü güçlerden bahsedilmektedir. Bu güçlerden en önemlisi Mara ismindeki mitolojik kötü ve ölümcül varlıktır. Mara her türlü dünyevi arzu ve isteğin kaynağı kabul edilmiştir. Budist kutsal metinlerinde Budda'nın *nirvanaya* ulaşma sürecinde Marayı mağlup edişinden bahsedilir (The Fo-Sho-Hing, Tsen-King: 1883, 147-156). Bir başka metinde de Mara'nın insanları tuzaklara düşürmesi ele alınır (The Dhammapada: 1881, 3-5). Budist düşüncede Mara kötülüğü temsil eder. Kendi konumundan ötürü mağrurluk yapan, kibirli olanlar, bencilce davrananlar, nefret besleyenler, hırs yapanlar kötü varlık Mara tarafından kandırılır. Mara'nın kandırdığı insanların hayatı zehir olur (Yitik: 2003, 56-62). Bu yüzden Budizm'de kibir, bencillik, nefret, şehvet ve hırs kötü varlıkların yönlendirmesi kabul edilir. Kurtuluşa ulaşmak isteyen insan kötü güçlerle mücadele etmeli ve hayatından bu düşünceleri çıkarmalıdır.

h) Puta Tapmak

A. Güç'ün aktardığı üzere İbnü'n-Nedîm, çeşitli putlar için kullanılan ortak bir isim olan "buda" ile ilgili olarak farklı grupların görüşlerini nakleder. Buna göre bir grup onu melek-elçi kabul ederken, bir diğeri de onu insan kabul etmiştir. Başka bir grup ifrit derken, bir diğeri Allah tarafından kendilerine gönderilen Budâsef adlı peygamberin sûreti olarak görmüştür. Ancak her grup, ona farklı biçimlerde saygı gösterip ibadet etmiştir. Şehristânî ise Sümeniyye'den Buda ehli (ashâbü'l-Büd) diye bahsetmiştir (Güç: 2010, 132-133). Bîrûnî de eserinde Şamaniye sınıfının putunun Budda olduğunu ifade etmektedir (el-Bîrûnî: 2015, 74). Hârizmî, Sümeniyye'yi putperest gruplar arasında zikretmektedir (Altıntaş: 1994, 107).

İlk dönem Budizmi'nde olmamakla birlikte Orta Asya'da yayılan Budist ekolü Mahayana'da Budda heykelleri ibadet esnasında kullanılan en popüler objelerden birisi haline gelmiştir. Mahayana Budistleri yaşadıkları manastırlarda ve ibadetlerini gerçekleştirdikleri tapınaklarda mutlaka bir Budda heykelinin veya resminin olmasına özen gösterirler. Bu anlayış Budist heykel ve resim sanatının gelişmesine zemin hazırlamıştır (McArthur: 2004, 27). Orta Asya'daki kazılarda Mahayana Budistleri tarafından kullanılan birçok heykel bulunmuştur. Bu heykellerin en meşhuru 2001'de yıkılan Bamiyan'daki dağa oyulmuş Budda heykelidir.

i) Bilginin Kaynağı

İslam âlimlerinden Bağdadi ve Cevheri, Sümeniyye'nin tümevarım ve tümdengelimden geçerli bir bilgi kaynağı olduğunu reddetmiş, beş duyunun

aracılığı dışında hiçbir şeyin bilinemeyeceğini iddia etmişlerdir (Güç: 2010, 132; el-Bağdâdî: 1991, 208, 280). Sümeniyye tevatür yoluyla elde edilen bilgiyi geçerli kabul etmez. İslam âlimleri tevatürün bilgi kaynağı oluşunu inkâr edenleri tekfir etmişlerdir (el-Bağdâdî: 1991, 225).

Hint düşüncesinde bilginin kaynağı veya bilginin araçlarına dair tartışmalar *pramana* teorisi başlığı altında geçmektedir. Bu teori, gerçek bilginin nasıl elde edileceği, insanın nasıl bilebileceği, birisi veya bir şey hakkında ne ölçüde bilgi sahibi olunabileceği gibi konular üzerine yoğunlaşır. Budizm'de geçerli bilgi kaynağının algı (perception) ve çıkarım (inference) olduğu ileri sürülür. Bunun dışındaki kaynaklar doğru bilgi veremez (Grimes: 1996, 238). Bazıları bu ikisine kutsal metinleri de dâhil eder.

j) Sümeniyye'nin Ortaya Çıktığı Yer

İslam âlimlerinin ifade ettiği üzere Sümeniyye adı verilen grup Hindistan'da ortaya çıkmıştır (Güç: 2010, 132). Burada kastedilen grubun Budistler olduğu dikkate alındığında İslam âlimlerinin düşüncesinin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Budizm, soylu bir prens olan Buddha liderliğinde Hindistan'ın Bodhgaya kasabasında ortaya çıkmış ve Sarnat kasabasını merkez edinerek yayılmıştır. Bu şehirlerin de içerisinde yer aldığı Ganj havzası Budizm'in şekillenmesi ve teşkilatlanmasının gerçekleştiği bölgeler olarak bilinir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sümeniyye isminin kökeniyle ilgili ortaya birçok fikir atılmıştır. Bu fikirlerin delillerle desteklenmesi ve savunulması çerçevesinde ortaya çıkan tartışmalar konunun karmaşık bir hale gelmesini sağlamıştır. İslam âlimlerinin Sümeniyye sözcüğü ile Semeniyye yani sekizciler veya sekiz ilkeyi benimseyenleri ifade ettikleri dikkate alırsa bu fırkadan kastedilenlerin Budistler olması büyük bir ihtimaldir. Aynı zamanda kelimenin kastettiği anlam çerçevesi dikkate alındığında gezgin dilenci gruplar olan *şramanlar* da Budist keşişler için kullanılan teknik bir terimdir. Bu olasılık da söz konusu varsayımı güçlendirecek mahiyettedir. Yalnız burada şunu ifade etmekte yarar vardır ki, Sümeniyye sözcüğüyle Hindistan'ın Gucerat eyaletindeki bir tapınak ve bu tapınaktaki put kastediliyorsa burada vurgu Budistlerden ziyade Hindular üzerinedir. Çünkü Sümenat veya Somnat denilen bölge veya tapınak Hindulara aittir. Günümüzde burası, yoğun biçimde ziyaret edilen önemli Hindu tapınaklarından birisi konumundadır.

Mâtûrîdî'ye göre, Sümeniyye gibi gruplarla fikir tartışmasına girmek vakit israfıdır ve boşuna çaba sarf etmektir. Çünkü tartışmanın amacı gizli kalmış hususların ortaya çıkması ve hikmetin boyutlarının anlaşılması için araştırma yapmaktır (el-Mâtûrîdî: 2002, 191-192). Ayrıca Mâtûrîdî, eserinde zikrettiği üzere, Sümeniyye gibi gruplarla yapılan tartışmayı insanı şaşırtacak ve hayrete düşürecek derecede bir eğlenceye benzetmektedir.

Mâtûrîdî'nin ve diğer İslam âlimlerinin eserlerinde Sümeniyye'nin bir takım özellikleri verilmektedir. Bu özelliklerden büyük bir kısmı Budist inanç ve uygulamalarıyla örtüşmektedir. Mesela Allah'ın varlığı konusunu reddetmeleri, âlemin yaratılışında ilahi bir gücün varlığını kabul etmemeleri, kötü fiillerin kaynağı olan şeytanı defetmeye yönelik bir gayret içerisinde olmaları, bu dünyadaki eylemlerin karşılığının kişinin sonraki yaşamında göreceğini iddia etmeleri, Budda heykellerini tapınaklara koymaları ve ibadetlerini bu heykellerin önünde yapmaları gibi hususlar Budist öğretisi ve ilkelerle uyum göstermektedir. Bütün bu özellikler Sümeniyye'nin Budizm olarak anlaşılabilirliğinin göstergeleri kabul edilebilir.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani, (1994), "Dehriyye", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 9, s. 107.
- Arslan, Hammet, (2013), "Hint Dinlerinde bir Arınma ve Aydınlanma Yolu Olarak Yoga", *Basılmamış Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir.
- Arslan, Hammet, (2015), *Kutsal Metinlere Göre Budizm'de Manastır Hayatı*, Tibyan Yay., İzmir.
- Arslan, Hammet, (2018), "Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 1-21.
- Arslan, Hammet, (2018), "Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, sayı: 48, s. 29-41.
- Bahm, A. J., (1958), *Philosophy of the Buddha*, Rider & Company, London.
- Bhikshu, Subhadra, (1980), *A Buddhist Catechism: An Introduction to the Teaching of the Buddha Gotama*, Buddhist Pub. Soc., Kandy.
- Calverley, E. E., (1964), "Sumaniyyah", *MW*, LIV/3, ss.200-202.
- Chandra, Satish, (2009) *Medieval India: From Sultanat to the Mughals*, Har-Anand.
- Çelebi, İlyas, (2001), "Kadî Abdülcebbar", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 24, s. 106.

- Çelebi, İlyas, (2006a), "Mutezile", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 31, s. 395.
- Çelebi, İlyas, (2006b), "Nazzâm", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 32, s. 466-469.
- Dayal, Har, (1932), *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, Kegan Paul, London.
- Digha-nikaya: Dialogues of the Buddha*, (2007), (I-III), Trans. by, T. W. Rhys Davids and C. A. F. Rhys Davids, Motilal Banarsidass, Delhi.
- El-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkaahir, (1991), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, TDV Yay., Ankara.
- El-Bîrûnî, Ebu Reyhan, (2011), *el-Âsâr el-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul.
- El-Bîrûnî, Ebu Reyhan, (2015), *Tahkiku mâ li'l-Hind (Biruni'nin Gözüyle Hindistan)*, Çev. Kıvımettin Burslan, Yay. Haz. Ali İhsan Yitik, TTK Yay., Ankara.
- El-Hârizmî, (1342/1923), Muhammed b. Ahmed, *Mefatihü'l-Ulum*, Kahire.
- Eliade, M., (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (I-III), Çev. Ali Berktaş, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- Elliot, H. M. & J. Dowson, (1867-1877), ed. *The History of India*, London.
- El-Mâturîdî, Ebu Mansur, (2002), *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, Ter: Bekir Topaloğlu, İsam yay., Ankara.
- Feuerstein, Georg (1994), *The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice*, Hohm Press, Arizona.
- Gopal, Ram, (1994), *Hindu Culture During and After Muslim Rule: Survival and Subsequent Challenges*, M.D. Publications Pvt. Ltd.
- Gölcük, Şerafettin, (1993), "Cehmiyye", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 7, s. 234.
- Grimes, John A., (1996), *A Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English*, State University of New York Press.
- Güç, Ahmet, (2010), "Sümeniyye", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 38, s. 132-133.
- Güngör, Harun, (2010), "Şamanizm", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 38, s. 325.
- Harvey, Peter, (2013), *An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices*, (2nd ed.), Cambridge University Press, Cambridge.
- <http://www.kubbealtilagati.com/sonuclar.aspx?km=sum&mi=0/23.03.2017>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Somnath_temple/23.03.2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/The_unanswered_questions/23.03.2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/The_unanswered_questions/30/03/2017.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Somnat/23.03.2017>.
- Joshi, L. M. (1969), "Buddhist Meditation and Mysticism", *Buddhism*, Ed. G.C. Pande ve Diğerleri, Punjabi University, Patiala, ss. 55-75.

- Keown, Damien, (2003), *A Dictionary of Buddhism*, Oxford University Press, Oxford.
- Keown, Damien, (1996), *Buddhism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Livingston, J. C., (1989), *Anatomy of the Sacred: An Introduction to Religion*, Macmillan Pub., New York.
- Majjhima-nikaya: The Collection of the Middle Length Sayings*, (2004), (I-III), Trans. by, I. B. Horner, Motilal Banarsidass, Delhi.
- Mazumdar, Gayatri Sen, (2009), *Early Buddhism and Laity*, Maha Bodhi Book Agency, Kolkata.
- McArthur, Meher, (), *Reading Buddhist Art: An Illustrated Guide to Buddhist Signs and Symbols*, Thames & Hudson, 2004.
- Merçil, Erdoğan, (), *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Mizuno, Kogen, (1996), *Essentials of Buddhism: Basic Terminology and Concepts of Buddhist Philosophy and Practice*, Kosei Publications, Tokyo.
- Poussin, L. De La Vallee, (1912), "Bodhisattva", *ERE*, Ed. James A. Hastings, Scribner, New York, Vol. 2, ss. 739-753.
- Rahula, Walpola, (1978), *What the Buddha Taught*, Gordon Fraser, London.
- Shaw, Sarah, (2009), *Introduction to Buddhist Meditation*, Routledge, London and New York.
- Singh, H. and Lal M. Joshi. (1973), *An Introduction to Indian Religions*, Parnassus Publications, New Delhi.
- Smith, H. and P. Novak, (2003), *Buddhism: A Concise Introduction*, HarperCollins Publications, London.
- Thapar, Romila, (2004), *Somanatha: The Many Voices of a History*, Penguin Books, India.
- The Dhammapada*, (), Trans. by, F. Max Müller, Sacred Books of the East, Vol. X, Ed. F. Max Müller, Clarendon Press, Oxford, 1881.
- The Fo-Sho-Hing, Tsen-King*, (2012), Trans. by, Samuel Beal, Sacred Books of the East, Vol. XIX, Ed. F. Max Müller, Clarendon Press, Oxford.
- Tiwari, Kedar Nath, *Comparative Religion*, (2012), Motilal Banarsidass, Delhi.
- Topaloğlu, Bekir, *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, (2002), İsam yay., Ankara.
- Yagnik, Achyut & Suchitra Sheth, (2005), *The Shaping of Modern Gujarat: Plurality, Hindutva, and Beyond*, Penguin Books, India.
- Yavuz, Yusuf Şevki, (2007), "Nübüvvet", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 33, s. 281.
- Yavuz, Yusuf Şevki, (2008), "Ruh", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 35, s. 188.
- Yeşilyurt, Temel, (2008), "Rüyetullah", *DİA*, TDV, İstanbul, c. 35, s. 312.

- Yitik, A. İ., (2004), "Buhara mı Vihara mı: Budizm'in İslam dönemi Türk kültürüne etkileri", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, 23-27 Eylül 2002, Mersin, Ankara, ss. 1285-1296.
- Yitik, A. İ., (2003), "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", *DEÜİFD*, XVII, İzmir, ss. 56-62.
- Yitik, A. İ., (2005), *Hint Dinleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Yörükan, Yusuz Ziya, (Tarihsiz), *Şamanizm: Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri*, Ötüken Neş., Ankara.

